

Árva Bethlen Kata önreprezentációi

(Érvek az önéletírás filológiai szempontú, kontextualizáló olvasása mellett)*

A Bethlen-önéletírás mai népszerűsége

Árva Bethlen Kata (1700–1759) önéletírása ama kevés kötelező régi magyarországi szöveg közé tartozik, amelyet az egyetemi hallgatók nagyobb része még manapság is szívesen olvas el, illetve fogalmaz meg róla határozott véleményt. Többen választják szemináriumi beadandó témájának, néhányan OTDK-dolgozatot írnak erről. Bár pontos felmérést nem készítettem, a saját tapasztalataimat támasztják alá a kárpát-medencei egyetemek magyar szakosait oktató kollégáim beszámolóí is. Azt is érzékelem, hogy Bethlen önéletírásáról viszonylag gyakran publikálnak elemzéseket különböző szakmai és népszerűsítő fórumokon olyan szerzők – és ezt jó lenne tudományometriai adatokkal is alátámasztani –, akik között magasabb számban vannak fiatalok, illetve olyanok, akik később nem irodalomtörténeti pályát futnak be, vagy ha mégis, akkor nem feltétlenül maradnak kora újkori témáknál. Közülük többen valószínűleg éppen a még magyar szakos hallgatóként írt, jól sikerült szemináriumi dolgozatukat vagy diákköri pályamunkájukat jelentetik meg. Mindezekon túl az autobiográfia a tágabb értelmiségi közvéleményt is képes megszólítani: ezen belül is talán főképpen a református, illetve az erdélyi (női?) közönség körében elterjedt olvasmány; illetve sokan közülük szívesen nézik meg Németh László, s még inkább Kocsis István Bethlen Katáról szóló, gyakran játszott drámáit.

Érdeemes lenne e tapasztalatokat olvasásszociológiai kutatással alátámasztani, s így esetleg választ kaphatnánk az önéletírás népszerűségének okaira is. Amíg nem készül ilyen, addig be kell érünk az általam ismert egyetemi hallgatói reflexiókkal az elmúlt bő másfél évtizedből. Ezek szerint egyrészt sokak számára inspiráló, hogy e 18. századi közepi autobiográfiának nő a szerzője, illetve az egyik első olyan magyar nyelvű munka, amely a megírását követően nem sokkal nyomtatásban is megjelent. Másrészt többen úgy vélik, hogy valamelyest a mai, pontosabban a 18–19. század fordulója utáni irodalomszemlélet igényeihez is közelít: amennyiben szinte belletrisztikai igényrel, már-már regényszerűen megírt szövegnek tűnhet. Harmadrészt erősen önfeltáró jellegű: az autobiográfus izgalmasan viszi színre a házastárssal, a gyermekekkel, az Istennel, a saját felekezettel való kapcsolatait. Bethlen Kata sokszor meglehetősen erőteljesnek tűnő megnyilvánulásai időnként komoly vitára szokták ingerelni a hallgatókat, egyes

---

* A dolgozat megírását a Debreceni Egyetem EFOP-3.4.3-16-2016-00021 pályázata tette lehetővé. A kutatás az MTA BTK Lendület „Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)” Kutatócsoport keretében valósult meg. A tanulmány előmunkálat Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének készülő kritikai kiadásához.

gondolataival viszont többen akár még azonosulni is tudnak. Noha ezek valamelyest esetleges vélemények is lehetnek, relevanciájukat növeli, hogy nem állnak távol a Bethlen Kata önéletírásáról szóló értelmezési kísérletek jelentős részének – kimondott, kimondatlan – elemzői motivációjától, mint azt a következő fejezetben látni fogjuk.

Az önéletírás értelmezései

1. Modern szépirodalmi alkotás?

Az előzőekben csak jelzésszerűen összefoglalt hallgatói ötletekhez hasonló értelmezési tendenciák a 20. század közepső évtizedeire alakultak ki az irodalomtudományban és az olvasók körében. A Bethlen Kata-filológia viszont már fél évszázaddal korábban, a 19/20. század fordulójára jelentős eredményeket ért el. Előbb az önéletírás jelent meg modern kiadásban,¹ majd Szádeczky Lajos kiadta Bethlen addig feltárt végrendeleteit, s ezekre, illetve az önéletírára alapozva értelmezte a nagyasszony életútját.² Nem sokkal ezután kis példányszámban, de magas szakmai színvonalon publikálták két kötetben Bethlen önéletírását, imakönyvét, végrendeleteit és levelezését.³ E szövegkiadások lehetővé tették, hogy a nagyasszony írásai alapján a művelődés-, egyház- és irodalomtörténeti kutatás életútjára, társadalmi pozíciójára és kegyességi gyakorlatára fókuszálhasson.⁴

E munkákat követően válhatott Bethlen Kata neve szélesebb körben is ismertté: Németh László érzékeny, az önéletírára és a levelezésre alapozó, nagy hatású esszéje Bethlen Kata írásait egyfelől lélektani, másfelől szépirodalmi szempontból értékelte.⁵ E megközelítésmód volt jellemző az 1960-as években például Sükösd Mihály esszéjére is, amely a Bethlen-szöveg kiadásának előszavaként jelent meg.⁶ Akkoriban sokan úgy tartották (néhányan még manapság is így olvassák: nemcsak egyetemi hallgatók, hanem tanulmányok szerzői is), hogy míg az önéletírás retrospektív egysége narratologailag 'megfelelően', hiszen 'regényszerűen' van felépítve, addig a második része (amely naplószerű, pontosabban időszakos, évente vagy néhány havonta történő bejegyzéseket, illetve leveleket, imádságokat és periratokat tartalmaz) sokkal 'szétesőbb', 'következetlenebb'.

¹ *Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása, az eredeti kiadás után újra kiadta K. PAPP Miklós, Kolozsvár, Stein, 1881; Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása, az eredeti kiadás után újra kiadta K. PAPP Miklós, Kolozsvár, Stein, 1892.*

² SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, Bp., Athenaeum, 1895.

³ *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni BETHLEN Kata grófnő írásai és levelezése, 1700–1759*, s. a. r. [BENCZÚR Gyuláné] B[OLDIZSÁR] K[ata] P[iroska], bev. SZÁDECZKY KARDOS Lajos, Bp., Grill, 1922–1923.

⁴ HEGYALJAI KISS Géza, *Árva Bethlen Kata (gróf Széki Teleki József özvegye), 1700–1759: Tanulmány a XVIII. századi magyar irodalom köréből*, Bp., Szórády, 1923; NAGY Géza, *Árva Bethlen Kata kálvinista kegyessége*, Református Szemle, 1926, 445–448, 461–464, 476–480.

⁵ NÉMETH László, *Sziget Erdélyben (1940)* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Magvető – Szépirodalmi, 1969, 138–154.

⁶ *Bethlen Kata önéletírása*, kiad. SÜKÖSD Mihály, Bp., Szépirodalmi, 1963.

A szorosabban szépirodalmi megközelítésű értelmezéseknek az 1980-as években Szávai János volt a legjelentősebb képviselője. A modern elbeszéléstechnikák felől elemezte Bethlen Kata autobiográfiáját, és jelezte, hogy az „elvékonyuló narráció”, illetve „a szöveg befejezetlensége” miatt ugyan alulmarad a regényekkel szemben, ám az elbeszélés tömörségét, tempójának – témához szabott – gyorsítását, lassítását, a rövid összefoglalások és jelenetek váltakoztatását, valamint a lélekrajz mélységét dicsérte az irodalomtörténész.⁷ Az utóbbi egy évtizedben elsősorban Nagy Márton Károly invenciózus tanulmányai értelmezték szépirodalomként Bethlen Kata önéletírását, elsősorban műfajelméleti, narratológiai, prózapoétikai szempontból, a kegyesség-gyakorlás irodalmi vonatkozásait és bibliai forrásait is feltárva. Az irodalomtörténész nemcsak az önéletírást (és a benne elhelyezett könyörgéseket) elemezte az életutat elbeszélő konstrukcióként, hanem az imádságoskönyvet is mint lelki naplót interpretálta, finoman kibontva az egymásra épülő imaszövegek rejtett narrációját. Ezeken túl a két szövegtörzshöz közti strukturális, illetve tropológiai kapcsolatokat is megmutatta.⁸ Néhány más szerző egy-egy írásában a női szerepeket (feleség, anya, özvegy) kísérelte meg értelmezni, például a traumaelméletek vagy éppen a genderkritika felől interpretálva Bethlen Kata alakját.⁹

Noha ezek az elemzések mindegyike tartalmaz megfontolandó ötleteket, illetve Bethlen Kata önéletírása nemcsak elviseli, hanem igényli is a folyton megújuló kutatói recepciót, azonban az ’irodalmi műveiről’, a ’pályaképéről’ szóló, fent hivatkozott tanulmányok többségének szemlélete kissé anakronisztikusnak tűnik, amennyiben – a legtöbbször reflektálatlanul – „modernné olvassák” az önéletírást.¹⁰ Úgy vélem, a mai értelmező számára inspiráló, friss szempontok érvényesítése mellett mindenképpen érdemes alaposabban figyelembe venni a szöveg keletkezési kontextusát is. Ám nemcsak az elemzések, hanem a modern szövegkiadások alapján is idealizált, egységes szépirodalmi műnek tűnhet az önéletírás, mert az edíciók eltüntetnek előlünk a szöveg keletkezésének, illetve töredékességének nyomait, a 18. századi sajtó alá rendezés

⁷ SZÁVAI János, *Bethlen Kata modernsége*, Új Írás, 1985/6, 81–88; Uő, *Magyar emlékirók*, Bp., Szépirodalmi, 1988, 103–114.

⁸ NAGY Márton Károly, *Szépen elkészített grádcok (Bethlen Kata lelki arcképe)*, Református Egyház, 2010/10–12, 257–264, 282–288, 299–304; Uő, *A lelki élet narratívája – Bethlen Kata Önéletírásáról = Epika: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE, 2010, 67–79; Uő, *A példázattá írt élet*, ItK, 2011/6, 689–705; Uő, *Életút-konstrukciók Bethlen Kata műveiben = Tudományra nevelve*, szerk. GYÖRGYINÉ KONCZ Judit, KOZMA Gábor, Szeged, Gerhardus, 2011, 85–92; Uő, *Bethlen Kata imádságai = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012, 155–166. – Lásd még FARKAS Nikolett, *Utalásrendszer Bethlen Kata Önéletírásában*, Erdélyi Múzeum, 2016/3, 104–117.

⁹ VIDA Bianka, „Szent vagy szörnyeteg?": Új értelmezési szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez, Napút, 2013/5, 47–62; KAPUS Erika, „Pillangó-nagyasszony borostyánba zárva”: Árva Bethlen Kata teremtett alakja a dzsenderkritika tükrében, Első Század, 2014/nyár, 87–105.

¹⁰ A régi irodalmi szövegek „modernné olvasásának” jellemzőiről, illetve ennek elkerüléséről a kontextualista interpretációs gyakorlat szempontjából lásd TAKÁTS József, *Saját hítek = T. J., Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijarat, 2007, 7–26, főképp 11.

fázisait, a nyomtatványok és a kéziratok közötti sajátos határvonalakat.¹¹ Ezért is lesz fontos a közeljövőben kritikai kiadásban megjelentetni Bethlen munkáját.

2. Kontextualizáló értelmezések

A 19–20. század fordulója körüli évtizedekben publikált, az előző fejezet elején említett filológiai munkákat követően legközelebb Markos András kutatásai voltak igazán kiemelkedőek az 1960-as, 70-es években. Ám jelentős eredményei sajnos nem épültek be megfelelően a szakirodalomba: nemcsak kéziratok hagyatéka közöletlen, hanem a publikációi is meglehetősen visszhangtalanok maradtak. Sőt, számos újabb, alapvetőnek tekintett lexikon és kézikönyv is továbbgörgeti az általa korábban már korrigált hibákat.¹² Ennek ellenére az 1980-as évek óta jelent meg néhány olyan tanulmány, amely Markoshoz hasonlóan alaposan figyelembe vette a 18. századi irodalom- és művelődéstörténet kontextusait, Bethlen Kata írásai keletkezésének, a kéziratok és nyomtatott szövegek sajátosságainak, szerkesztési esetlegességeinek szempontjait. Előbb Németh S. Katalin volt az, aki a Bethlen Kata környezetében tevékenykedő református prédikátorok írásait is bevonta az elemzésbe, továbbá – a levelezésre is figyelmet fordítva – vizsgálta a nagyasszony kegyességi gyakorlatát.¹³ Később S. Sárdi Margit tudott úgy fókuszálni az önéletírás narratológiai kérdéseire, hogy egyúttal a 18. század más önéletírásainak, naplóinak, illetve női költészetének viszonyrendszerében helyezte el Bethlen autobiográfiáját.¹⁴

Magam szintén kontextuális és filológiai szempontú megközelítéseket javasoltam Bethlen szövegeinek értelmezéséhez, jelen dolgozat utolsó két fejezete részben támaszkodik ezekre.¹⁵ Legújabbban nem csupán a szövegekben vizsgálják Bethlen Kata

¹¹ Az eddig hivatkozott kiadásokon túl lásd még BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók 16–18. század*, kiad. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (a továbbiakban ebből a kiadásból idézek); BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1984; *Árva Bethlen Kata*, s. a. r. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998; BETHLEN Kata *Önéletírása*, [Bp.], Fapadoskonyv.hu, [2010].

¹² Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Egy levéltáros hagyatéka: Markos András alig ismert kutatásai Árva Bethlen Katáról, Bod Péterről és Málnási Lászlóról = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 302–321.

¹³ NÉMETH S. Katalin, *A levélíró Bethlen Kata*, It, 1979/1, 6–16; Uő, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198; Uő, „Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...” *Bethlen Kata a kortársak szemével*, Theologiai Szemle, 1985, 233–237; Uő, *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA ITI – Balassi, 1994, 372–385.

¹⁴ S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014. Lásd még TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata – a makrancos hölgy (?)*, Korunk, 2005/7, 128–131.

¹⁵ FAZAKAS Gergely Tamás, „tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béírni”: *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007, 259–278; Uő, *Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században*, Studia Litteraria, 2012/3–4, 198–231; Uő, *Egy 18. századi református özvegyasszony publikál? Árva Bethlen Kata önéletírása a kéziratosság és nyomtatás határán = Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., MTA BTK TTI, 2020, 247–270.

önreprezentációit, hanem ebből a szempontból terjesztik ki az elemzést a materiális felületekre is – templomi adományokra, hímzésekre, klenódiumokra.¹⁶ A kutatást segíti, hogy korábban nem ismert szövegekkel bővítve megjelent a levelezés teljességre törekvő edíciója.¹⁷

Az effajta, kontextualizáló interpretációkhoz négy szempontot ajánlok az alábbiakban, módszertani javaslatként is.

1.) Hasznosnak tűnik a kora újkori önéletírások szövegformálásának ismérveivel, a 'szerzői' tevékenység korabeli jellemzőivel, írásantropológiai sajátosságaival foglalkozni, különös tekintettel a női 'szerzőkre'. Mivel a szövegek és tárgyak alapján rekonstruálható imágó nem csupán Bethlen Katára jellemző sajátosság, ezért érdemes a 17–18. századi autobiográfiai tradíció tágabb kontextusában értelmezni az önéletírást, figyelembe venni a hasonló státuszú és tevékenységű családtagok, illetve más arisztokrata és nemesi familiák női (különösen: özvegy) emlékiróinak életpályáját, írásait és egyéb hagyatékát. Az effajta mikroközösségekben ugyanis meghatározó modellként érvényesülhettek azok az írásszokások, melyekben az asszonyok számára lehetőség adódhatott autobiografikus szövegeik megalkotására.

2.) Nem szabad sem Bethlen autobiográfiájának, sem imádságoskönyvének 18. század közepi edícióit idealizált kiadásokként, egységes szövegű művekként elképzelni, hanem ügyelni kell a kéziratok töredékességére, a sajtó alá rendezés fázisaira, a nyomtatványok és a kéziratok közötti sajátos határvonalakra.

3.) Nem indokolt Bethlen önéletírását úgy értelmezni, mintha megalkotója, narrátora és főhőse megfeleltethető lenne egymással, mintha az életrajzi referenciák megkérdőjelezhetetlenek lennének.

4.) Az önéletírásán kívül Bethlen Kata saját további autobiografikus munkáit is érdemes figyelembe venni. Az ugyancsak korabeli nyomtatásban kiadott imádságoskönyvét, a kéziratot levelezését, végrendeleteit és vallástételeit, továbbá a hozzátűzhető másfajta materiális emlékeket: az általa építtetett, javított templomokat, a különféle adományait, a könyvgyűjteménye katalógusait és hasonlókat.

A terjedelmi korlátok miatt, illetve mivel az egyetemi oktatás és a tágabb kulturális, könyvkiadói közeg egyedül az önéletírást ismeri, jelen tanulmányban elsősorban mégis csupán a szövegekre, azok közül is az autobiográfiára fókuszálok a nagyszony különféle önreprezentációi közül, ám az elemzést a fenti pontokban jelzett szemléleti keretben igyekszem elvégezni. Abban bízom, hogy ezek érvényesítése az érdeklődő

¹⁶ GESZTELYI Hermina, *Kettős önmegjelenítés: A Bethlen Katához köthető iparművészeti alkotások mint az egyéni és közösségi reprezentáció médiumai*, Szkhólion, 2012/2, 94–103; Uő, *Téritő terítő? Bethlen Kata úrasztali abrosza az unitárius Olthévízen = Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*, szerk. GESZTELYI Hermina et al., Bp., Reciti, 2016, 33–40; Uő, *Református terítő unitárius közegben: Bethlen Kata 1735-ös olthévízi textiliájának felekezeti jelentősége*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 345–358; Uő, *Bethlen Kata templomi adományai*, Erdélyi Múzeum, 2018/1, 88–110.

¹⁷ ÁRVA BETHLEN Kata *levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002.

egyetemi hallgatókat és más olvasókat is még inkább arra fogja sarkallni, hogy Bethlen Kata önéletírásának kézbe vételekor ne csupán „modernné olvassák” a szöveget, hanem tudatosítsák a szöveg és a mai olvasója közötti hermeneutikai distanciát. Ugyanis a filológiai megalapozású és kontextuális megközelítésű interpretáció alaposabb megértést eredményezhet, sőt, más kora újkori és akár későbbi szövegek értelmezéséhez is használható módszertani mintát mutathat. Ezáltal pedig a hallgatók számára érthetőbbé és alkalmazhatóbbá válhatnak azok az ismeretek, amelyeket az átfogóbb irodalom- és művelődéstörténeti, olvasás- és műfajelméleti kurzusokon tanulnak a 16–19. századi autobiografikus szövegek sajátosságairól: a műfajiságról, a (női) szerzőségről, a szöveg keletkezéstörténete és hordozója viszonyáról, az írásantropológiai jellemzőkről, a kéziratosszövegek inkohereciájáról, valamint a jelentéstulajdonítás összetettségéről. Egy konkrét mű megfelelően árnyalt interpretációja a felsorolt módszerek megtanítását is releváns célként tűzheti ki, sőt, a megértés alapvető feltételeinek tarthatja ezeket.

Az önéletírás filológiai kérdései

Az autobiográfia ma ismert szövegének bő kétharmada a *Gróf bethleni Bethlen Kata életének Maga által való rövid Le-írása* címmel megjelent 18. század közepi kiadásban maradt ránk. Ennek minden ismert példánya a 256. lapon, egy mondat közepén fejeződik be. A közvetlen folytatás kéziratban maradt fenn, három különböző töredékben, amelyek részben kiegészítik egymást.

1. Az első kiadás

Az önéletírás első kiadása nem tünteti fel a nyomtatási adatokat. A kiadvány jellemzői alapján azonban jól rekonstruálható, hogy bizonyosan Szebenben (a mai Nagyszében, Romániában), Sárdi Sámuel sajtóján jelent meg. A nyomtatás ideje kérdésesebb: a szakirodalom 1759–60-ra datálja. Ezt azzal pontosítanám, hogy ugyan valóban Bethlen Kata 1759. július 29-i halála utánra tehető a könyv *publikussá tétele*: azaz szűkebb körben történt terjesztése, nyilvánosság elé kerülése. Ám magát a *kinyomtatást* jó eséllyel évekkel korábban, 1751-ben végezheték el. Egyrészt azért valószínűsíthető e megjelenési idő, mert több forrásból tudható, hogy 1751 tavaszán Bethlen Kata súlyos betegségben szenvedett, és már arra lehetett számítani, hogy nem éli túl. Viszont miután mégis felgyógyult, meghagyta, hogy addig ne kerüljön forgalomba a könyv, amíg ténylegesen meg nem hal. Hasonló lehetett a helyzet a *Védelmező erős pajzs* című imádságoskönyve esetében is: ezt is 1751-ben nyomtathatták ki, de a nagyszony kérésére csak halála után, vagyis 1759 nyarát követően lehetett terjeszteni. Másrészt e feltételezést nyomdatörténeti érvek is alátámaszthatják: az 1751 körüli datálást erősíti a kiadványhoz felhasznált papír és betűkészlet vizsgálata, a szebeni nyomda ekkoriban használt ilyeneket. Az is megállapítható, hogy mind az önéletírás, mind az imakönyv esetében az ívek kinyomtatása után, egy újabb nyomdai munkafázisban

további íveket nyomtattak ki, valószínűleg még szintén 1751-ben. Ezeket hozzákötötték a korábban kibocsátott ívekhez. Majd, miután Bethlen halála nyolc év múlva valóban bekövetkezett, az új ívekkel együtt tették publikussá egyrészt az önéletírást, másrészt az imádságoskönyvet.¹⁸

2. A kéziratos töredékek

Az 1960-as években a hivatkozott kolozsvári református levéltárból előkerült három darab, egyenként néhány lapos kéziratcsomó: Bethlen Kata nyomtatott önéletírásának folytatása.¹⁹ Az első és a második töredék Bod Péter református teológus és egyháztörténész kézírása, aki 1743–1749 között Olthévízen szolgált lelkészként, illetve Bethlen Kata udvarában is.²⁰ A harmadik töredék Bethlen Kata saját kezétől származik. Mivel a modern kiadások nem teszik egyértelművé a szöveg fragmentált jellegét, sőt, úgy tűnhet, mintha egységes szöveg maradt volna ránk, röviden összefoglalom a jellemzőket.

1.) A Bodtól származó első kézirat töredék eleje bő két lapnyi átfedésben van a nyomtatott önéletírás végével, majd folytatja annak szövegét. Ám a kézirat utolsó mondata megszakad, s ezt követően Bod másfél lapnyi helyet hagyott üresen. Talán tudta, hogy nagyjából ekkora szövegrész hiányzik innen Bethlen Katától, amelyet majd alkalomadtán be kell ide másolni, szerkeszteni, ám ez végül valamiért nem történt meg.

2.) E kihagyás után kezdődik a második, az előzőhöz nem közvetlenül kapcsolódó kézirat töredék, ugyancsak Bod kezétől. Ez a szöveg szintén mondat közepén szakad meg.

3.) A harmadik, Bethlen Kata saját kezétől származó töredék azonban pontosan kapcsolódik az előzőhöz: annak utolsó, félbemaradt mondata e kéziratban – a mondat elejétől – közvetlenül folytatódik. Aztán ez a kézirat is mondat közepén szakad meg; ma ezek az önéletírás utolsó ismert szavai.

A kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban őrzik az önéletírás negyedik manuscriptumát, Bod Péter kézírásában, de az nem az előbbieket folytatása, hanem független ezektől. Ugyanis ez az önéletírás első kiadásának (illetve annak kb. 4/5 részének) valószínűleg nyomtatás előtti tisztázata a tipográfia számára.²¹ E tisztázatot követően, a nyomtatás előtt, végeztek még némi munkát a szövegen: a kézirat elején nem olvasható a kiadvány elején közzétett kétstrófás vers; a kéziratban nem szerepelnek még az önéletírás belső utalásai; valamint néhány szöveghelyen is történt kismértékű módosítás a nyomtatott változatban.

¹⁸ Vö. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357, itt 343. – Lásd Markos András rendezetlen hagyatékának jegyzeteit, feljegyzéseit: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (= EREKGY), Kolozsvár, F11. – A kiadástörténeti kérdésekről bővebben FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata önéletírásának és imádságoskönyvének filológiai kérdései*, ItK (tematikus szám): *Az értelmezés hatalma: Módszertani tanulmányok*, szerk. TÓTH Zsombor), 2020 (megjelenés előtt).

¹⁹ EREKGY, Kolozsvár, A8.

²⁰ VERES László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*, szerk. GUDOR Botond et al., Bp., KGRE–L'Harmattan, 2012, 142–157.

²¹ Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár (Kolozsvár), jelzet: Ms 643.

3. Az önéletírás keletkezése – kéziratosság és nyomtatás határán

A keletkezés a következőképpen rekonstruálható, figyelembe véve egyrészt a szöveg tartalmát, másrészt a rendelkezésünkre álló nyomtatott kiadvány, illetve az ezt folytató három kéziratostörredék fent összefoglalt filológiai szempontjait.

Az írásantropológiai kutatások szerint autobiografikus munkákat sok esetben valamilyen egyéni krízis vagy a közösség számára válságos időszakok kényszerhelyzeteinek alkalmával, az életútban történt változáskor, liminális helyzetben kezdtek írni a kora újkorban.²² Bethlen Kata esetében is hasonló látszik: 1744 nyarán–őszén foghatott neki addig eltelt élete leírásának, úgy tűnik, hogy elsősorban az akkortájt rendkívüli módon felerősödő családi konfliktusok miatt. Az ekkor megírt szöveg *retrospektív önéletírásnak* nevezhető, ugyanis áttekinti egész addigi életét, születésétől, 1700-tól saját jelenéig. Ez a ma rendelkezésünkre álló autobiográfia terjedelmének mintegy kétharmada. 1744 után Bethlen naplószerűen, pontosabban: évente egy vagy inkább több alkalommal, tehát nagyjából *annuarium* vagy *mensiarium* jelleggel írt feljegyzéseket, illetve illesztett be imádságokat, leveleket és hivatalos iratokat a szövegébe.

Bár több kutató úgy gondolta, hogy a cenzúra közbelépte miatt állították le a nyomtatást,²³ nagy valószínűséggel nem ezért maradt félbe a kiadás.²⁴ A fentebb írtak szerint sokkal inkább az feltételezhető, hogy Bethlen Kata 1751-ben várható halála miatt siettek az addig rendelkezésére álló kéziratok sajtó alá rendezésével (ezek tartalmilag az 1748. esztendő őszéig foglalják magában az életutat). Miután nem következett be a haláleset, a további évekről, egészen 1751 nyaráig szóló feljegyzéseket tartalmazó Bethlen-kéziratok alapján, egy újabb nyomdai munkafázisban kinyomtattak három további ívet. Ez a júliusra vonatkozó feljegyzésekkel szakad meg. Ám még ezután sem tették publikussá a könyvet, nem forgalmazták azt. Bethlen Kata a következő években is folytatta az írást, a harmadik kéziratostörredék, a Bethlen-autográf szövege 1754-re vonatkozó feljegyzéssel szakad meg, mondat közepén. Lehetek további feljegyzések is, de elkallódtak. E feltételezést alátámasztja, hogy a Bethlen haláláig eltelt további öt esztendőből maradtak fenn tőle levelek, végrendeletek, rendelkezések, elmélkedések.

²² BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 61–89, itt 76; Elspeth GRAHAM, *Epilogue: 'Oppression Makes a Wise Man Mad': the Suffering of the Self in Autobiographical Tradition = Betraying Our Selves: Forms of Self-Representation in Early Modern English Texts*, ed. Henk DRAGSTRA et al., Basingstoke, Palgrave, 2000, 197–211, különösen 198–199; TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratost irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználataiban*, Bp., Reciti, 2017, 99–112.

²³ *Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése* [BENCZURNÉ kiad.], i. m., II, 626–628.

²⁴ MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, i. m., 342, 352. – Ezt támasztja alá az a nemrég előbukkant korabeli adat, mely szerint a publikussá tétel idején, 1759-ben, éppen az impresszum elhagyásával került el Bethlen önéletírásának kiadása a cenzúrárt. Később viszont, 1765-ben, mégis gyanússá vált: *Mária Teréziának küldött jelentés Bethlen Kata önéletírásának kiadása és kinyomtatása ügyében tartott vizsgálatról és tanúkihallgatásról*, Kolozsvár, 1765. augusztus 31. és szeptember 2. = *Dokumentumok az MNL Országos Levéltárából*, szerk. KÜNSTLERNÉ VIRÁG Éva, Bp., MNL, 2018, 156–159. (Az irat jelzete: MNL OL F 234 – XXV /a. – m. – Res religiosae – No. 42.) Köszönöm Balázs Mihálynak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

Mint láttuk, Bethlen autobiografikus kéziratait lépésenként nyomtatták ki: előbb a súlyos betegség miatt, aztán újabb ívekkel egészítették ki az addigiakat. Valószínűleg azért jelenhetett meg egy mondat közepén megszakadt kiadvány, mert ebben a formában ideiglenesnek szánhatták. Ugyanis készülhettek egy harmadik munkafázisra, amelyben az 1751 utáni évekről szóló, ránk maradt kéziratokat akarták kinyomtatni, ez azonban valamiért elmaradt. Ám a félbehagyott nyomtatás azért nem okozhatott komolyabb megrökönyödést, mert a kiadványt magánjellegű edíciónak tekinthették (mind Bethlen Kata, mind Bod Péter, a sajtó alá rendező, mind pedig Sárdi Sámuel, a kiadó), ezért nem is forgalmazták, s így impresszumot sem kellett készíteni. Az önéletírás rendelkezésünkre álló példányainak adataiból is arra lehet következtetni, hogy a kiadvány alacsony példányszámban látott napvilágot, és – miként a legtöbb kora újkori autobiográfia esetében²⁵ – a szűkebb, családi körnek (familia), illetve a leszármazottaknak (posteritas) szánták.²⁶ Úgy tűnik tehát, hogy Bethlen önéletírása esetében a kinyomtatás ténye ellenére sem beszélhetünk paradigmátikus nyilvánosság-váltásról: a szöveg nem jutott el nagyságrendekkel szélesebb olvasói körhöz, mintha az eredeti kéziratot, illetve néhány másolatát köröztették volna. A kora újkori európai írásos kultúrára általánosságban is jellemző, hogy a kézirat és a nyomtatott nyilvánosság között nem volt éles a határ.

Vizsgálatunk semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül annak jelentősége, hogy Bethlen Kata autobiográfiája egyáltalán megjelent nyomtatásban (még ha kis példányszámban is, illetve csak szűk körben terjesztették). Ugyanis Bethlen Kata szövegével szemben az autobiografikus munkák különösen gyakran maradtak kéziratban.²⁷ Sőt, női szerzőtől nem ismerünk más nyomtatott autobiográfiát a 17–18. századi Magyarországról és Erdélyből, valamint a férfíserzők által írt effajta könyvek kiadása is elenyésző számú volt a kora újkorban: mind magyarul, mind latin nyelven kevés ilyenről tudunk. Rövid és részleges élettörténeti összefoglaló kiadására – bár prédikációs-köteten belül olvasható – akad ugyan példa a 16. századból (Bornemisza Péter, *Hálaadás Istennek velem lött csudáiról*; olvasható az *Ötkötetes prédikációgyűjteményben*), de a későbbiekben is rendkívül ritkán jelentek meg autobiografikus szövegek nyomtatásban. A 17. századi református prédikátor, Szőnyi Nagy István (1633/34–1709) saját életút-áttekintése (*Szomorú üldöztetése s' zamkivetése Szőnyi N. Istvannak*) a *Mártýrok Coronaja* című, 1675-ben kiadott mártírológiai traktátusának függelékékként látott napvilágot. Bethlen Kataén kívül önálló autobiografikus munka szintén csak a 18. században, nem sokkal

²⁵ TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kéziratok kultúrában, 1710–1858/60*, ItK, 2016/3, 279–298; Uő, *A kora újkori könyv, i. m.*, 23–28.

²⁶ *Bethlen Kata grófnő írásai* (kiad. BENCZÚRNÉ), i. m., I, 522–527.; *Bethlen Kata önéletírása* (kiad. SÜKÖSD), i. m., 367–368; MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 345, 346, 353.

²⁷ A kéziratosság annak ellenére sem értelmeződött alárendeltként a nyomtatáshoz képest a 17–18. században, hogy a kiadás nagyobb léptékű mediális lehetőségeket biztosított a könyveknek, illetve másféle kommunikációs hálózatban forgalmazták és másféle társadalmi nyilvánosságban pozícionálták őket. Lásd erről, különösen emlékiratokra: TÓTH, *A kora újkori könyv, i. m.*, 20–38.

a nagyasszony könyve után, 1764-ben jelent meg nyomtatásban, ráadásul ugyanazon a nyomdahelyen, Szebenben, ám latin nyelven: *Descriptio vitae Stephani liber baroni de Daniel et Vargyas...* Szerzője az unitáriusból reformátussá lett vargyasi Daniel István (1684–1774) volt. Csupán olyan ego-dokumentum jellegű szövegeket publikáltak nagyobb számban a 16–18. században, amelyek a *legtágabb* értelemben vett emlékiró irodalom körébe sorolhatóak: egyfelől a szorosabban historiográfusi szempontok szerint megírt *történeti emlékiratok* közé, másfelől a *kegyességi munkák* (imádságos- és meditációs könyvek) közé²⁸ – általában férfi szerzőktől.²⁹ Majd csak a 18. század utolsó évtizedétől kezdtek kulturális-archiváló, illetve tudományos szempontból gondolkodni az emlékiró műfajcsoportba tartozó szövegek megjelenítésén, amely terv kisebb mértékben a 19. század elején, kiadói programként pedig csak a század második felének pozitivisták keretei között valósult meg.³⁰

Tehát minden bizonnyal éppen unikális jellege miatt talán komolyabb célokot is el lehetett érni Bethlen Kata önéletírásának kiadásával: erről a lehetőségről az utolsó fejezetben lesz szó.

Bethlen Kata mint szerző?

1. Bod Péter szerepe

Árva Bethlen Kata családjára, életére, műveltségére és írásaira jelentős hatással voltak a szellemi környezetükben működő református lelkészek. A legfontosabbak, nagyjából időrendi sorrendben: Nádudvari Péter, Krizsbai Mihály, Ajtai Abód Mihály, Bod Péter, Málnási László és mások. A kutatás részben feltárta, hogy néhányuk temetési beszédei hogyan járulhattak hozzá az önéletírás szövegalkotási folyamatához.³¹

Bod Péter az önéletírás nyomtatott kiadásában nem jelezte, illetve máshol sem írt arról, hogy pontosan miképpen és milyen mértékben járult hozzá korábbi patrónája, Bethlen Kata autobiográfiájának (illetve imádságoskönyvének) megszövegezéséhez és megjelenítéséhez. E munkákra azonban lehet következtetni Bod autográfként fennmaradt, fent említett kézírataiból: Bethlen Kata kiadásra előkészített szövegének nyomdai tisztázatából, az önéletírás nyomtatott szövegét folytató két töredékből, valamint Bethlen egyéb írásainak Bod által készített, javított másolataiból. Ezek alapján bizonyosnak tűnik, hogy Bod rendezte sajtó alá Bethlen Kata autobiográfiáját. A rendelkezésre álló adatok alapján az alábbiak állapíthatók meg. (A szebeni tipográfus, Sárdi Sámuel szerepe kevésbé pontosítható.)

²⁸ Az „emlékiró műfajcsoport” precíz rendszerezését, következetes nevezéktanát lásd S. SÁRDI, *Naplókönyv, i. m.*, 52–65.

²⁹ Viszont a protestáns vagy katolikus női szerzőkhöz, átdolgozókhöz, fordítókhöz köthető kegyességi munkák nagyobb része nem jelent meg nyomtatásban, a legtöbb kéziratban cirkulált a 17–18. században.

³⁰ Vö. ΤÓTH, *A kora újkori könyv, i. m.*, 30–37.

³¹ NÉMETH S., *Bethlen Kata Önéletírása, i. m.*

Egyfelől Bod *szöveggondozói* munkájára lehetett szükség. Ugyanis az önéletírás egyetlen autográf töredéke, illetve a további, saját kezű Bethlen Kata-szövegek (levelek, végrendeletek) arról tanúskodnak, hogy a nagyszony kézírása nehézkes volt. A helyesírása meglehetősen gyenge (hiányzott a központosítás, következetlenül használta a nagy és kis kezdőbetűket), a szövegtudatossága pedig igen alacsony fokú (nem alkotott bekezdéseket, szövegegységeket).³² Ez a hiányosság nem volt szokatlan a kora újkori nők körében, ám e sajátosságot a 19–20. századi autográf szövegkiadások készítőinek emendációs gyakorlata sokszor elfedte, nem tette láthatóvá.³³

Másfelől Bod Péter *szerkesztő* is volt. Ő másolhatta együvé és egységesítette Bethlen Kata retrospektív önéletírását, illetve az attól kezdve nagyjából rendszerességgel írt, imádságokat, leveleket, periratokat tartalmazó, legalábbis részben fragmentumokban létező szövegét. Segítve a könyv-létmód megvalósulását, Bod osztotta – például saját autobiográfiájához hasonlóan³⁴ – paragrafus-számozással jelzett fejezetekbe, belső utalásrendszerrel látta el, kurzivált a szövegben, valamint talán ő egészítette ki paratextusokkal: címet adott a könyvnek, az elejére bibliai textust választott (Filippi 1, 20–21), illetve ő írhatta az oda helyezett kétstrófás verset.

Az autobiográfia kiadását követően pedig folytatta a Bethlen-kéziratok egybemácsolását, hiszen megvalósult egy újabb nyomdai etap, valamint fennmaradt két további másolat is Bod kezétől, amelyekkel talán további ívek kinyomtatásához készült, mint ahogyan arra fentebb már utaltunk.

2. Női szerzőség

A 16. századtól legalább a 18. század közepső harmadáig némileg másképpen értelmezendő a szerzőség, az „írói szerep”, mint majd a század végétől kezdve. Ugyanis csupán a 18–19. század fordulójától fogva vált releváns kérdéssé, hogy miképpen változik valaki társadalmi státusza, ha irodalmilag értelmezhető munkákat alkot, jórészt önállóan.³⁵ A kora újkori autobiografikus szövegeket írók esetében viszont – a későbbi évszázadok szerzőihez képest – hangsúlyosabban kell figyelembe venni mások hatását az önmegjelenítésben. Hiszen nemcsak Bethlen Kata, hanem más levélíró, végrendelet-alkotó, önéletíró, imádságszerző és versíró esetében is gyakran előfordult, hogy ego-dokumentumaikat familiárisaik, írnokaik, titkáraik, udvari lelkészeik segítségével szövegezték meg. Utóbbiaknak, bizalmas helyzetüknél, tekintélyüknél és műveltségüknél fogva komoly befolyásuk volt a patrónusukra vagy a patrónájukra, így pedig az autobiografikus szövegekben felépülő én formálására is.³⁶

³² MARKOS, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata, i. m.*, 343–344.

³³ Erre több külföldi példa akad, például Patricia PENDER, Rosalind SMITH, *Editing Early Modern Women in the Digital Age = Editing Early Modern Women Writing*, eds. Sarah C. E. ROSS, Paul SALZMAN, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, 255–269, főképp 265.

³⁴ BOD Péter *önéletírása*, bev. EGYED Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007.

³⁵ SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, főképp 37–38.

³⁶ Vö. ΤÓΤΗ, *A kora újkori könyv, i. m.*, 261–276.

Bethlen Kata és a hozzá hasonló társadalmi státusú 18. századi asszonyok esetében azzal is finomítandó autobiografikus szövegeik „szerzőségének” kérdése, hogy a női önreprezentáció számára kevésbé a textuális, mint inkább az egyéb materiális felületek használatát jelölte ki a nevelési, oktatási hagyomány. Ezért ennek az összetett önreprezentációs gyakorlatnak a megértéséhez érdemes jobban figyelembe venni a Bethlen Kata által készített és készítettet, liturgikus közegben elhelyezett kézimunkák és klenódiумok céljait, valamint a templomépítés, a gyülekezet-, iskola- és lelkésztámogatási gyakorlatát, alapítványtételteit, a kegyes könyvek gyűjtésének programját és a könyvkiadás patronálását.³⁷ Mivel azonban Bethlen Kata és néhány más korabeli asszony műveltsége lehetővé tette az írásbeli önreprezentációt is (levelek és végrendeletek, imádságok és autobiográfia, versek megszövegezése), a kérdéskört együtt érdemes kezelni.

A szövegalkotás vágyát bizonyára a saját alkotói tehetség felismerése, az írás szerete és egyéb habituális okok inspirálták. Ezen túl azonban jelentőséget kell tulajdonítani a társadalmi és a szűkebb családi íráshasználati minták hatásának is. A Bethlen-familiában és néhány más főúri, nemesi, polgári családban különösen markáns szövegalkotói hagyomány értelmezhető úgy, hogy egyes mikroközösségben a nőknek kevésbé kellett harcolniuk az írás lehetőségért, mint más családokban. Számukra, másokhoz viszonyítva, meghatározóbb modellként érvényesülhettek azok az írásszokások és írásantropológiai helyzetek, melyekben az autobiografikus szövegek megszületésére egyáltalán lehetőség adódhatott.³⁸ Ám még e szerzők esetében is gyakori volt, hogy női mivoltuk miatt az olvasó jóindulatát kérték. Az is lényeges szempontnak tűnik, hogy egyes secretariusok, írnokok, udvari lelkészek akár jobban ambicionálhatták patrónájuk autobiografikus szövegeinek megszületését – és akár kiadását –, mint mások: vagyis az ő publikációs-reprezentációs terveik is befolyásolhatták a női „szerzők” motivációit. (Erről az utolsó fejezetben írok részletesebben.)

A fentiek alapján – a szövegalkotás és a szerkesztés, sajtó alá rendezés részleteinek pontos ismeretétől függetlenül is – elmondható, hogy Bethlen Katára nem érdemes a modernitás autonóm, individuális szerzőfogalmát alkalmazni. A legtöbb 16–18. századi, főképpen női alkotó esetében a szövegformálás legtöbbször szintén jelentékeny szerkesztői közbeavatkozással valósult meg. Zsoltárfordítás, imádságszövegek, versek vagy autobiográfiák esetében is sokszereplős, csoportos munka volt a publikációs

³⁷ PALOTAY Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, Minerva, 1940; KÖVÁRINÉ Fülöp Katalin, *Árva Bethlen Kata fogarasi terítőjének néprajzi vonatkozásai = A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 1992–1993*, szerk. GAZDA László, MÓDY György, Debrecen, Déri Múzeum, 1994, 311–329; F. DÓZSA Katalin, *Árva Bethlen Kata szószéktartója és úrasztali terítője a fogarasi református templomban = Írott és tárgyi emlékeink kutatója: Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára*, szerk. MÉSZÁROS Kálmán, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum – Budapesti Történelmi Múzeum – Hadtörténelmi Intézet, 2002, 221–248; KAPUS, *i. m.*, 87–105; valamint lásd Gesztelyi Hermina írásait a 16. lábjegyzetben.

³⁸ S. SÁRDI, *Napló-könyv, i. m.*, 144–146, 268–269; PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, EME, 2015; TÓTH, *A kora újkori könyv, i. m.*, 23, 42–43, 172–208.

folyamat. A nemzetközi szakirodalomban többen a szövegalkotás együttműködési modelljét, a „kollaboratív társszerzőség” fogalmát alkalmazzák, szintén főképpen női szövegalkotókra fókuszálva.³⁹ Legtöbbször úgy lehetett „szerző”-vé egy kora újkori asszony, ha az írását olyanok alakították, akik tisztában voltak a szövegformálás szabályaival. E fázisok teljesítése (a megfogalmazás, a letisztázás, a másolások és a kézirat-cirkuláltatás, valamint – de korántsem mindig – a sajtó alá rendezés, a ki nyomtatás és a terjesztés) a kora újkorban, ahogy persze más időszakokban is, csupán részben lehetett a szerzők, főképpen a női szerzők felelőssége, feladata. Mindenképpen jelentős mértékben kellett a szerkesztőknek is több-kevesebb feladatot vállalniuk, fontos volt a szoros együttműködés.

A 17–18. századi férfiak, s még inkább asszonyok esetében jelentős lépés volt a társadalmi elismerés folyamatában, hogy valaki *rendszeresen írt*: szövegekben (nem csak egyéb materiális felületeken, mint más asszonyok) reprezentálta magát. A kortárs Rhédei Zsigmondné Wesselényi Kata számára például a *kéziratos regiszter önmagában is* elég volt ehhez. Hiszen az autobiografikus szövegei közül ugyan egyet sem adtak ki (sem életében, sem halálát követően), pedig publikálásra készültek ezek a nem autográfként fennmaradt, hanem a szerző által többször is lemásoltatott szövegek (prózai imanaplók, verses zsoltárparafrazisok, valamint az „életvitelének tükré-ként” értelmezhető szakácskönyve). E kéziratoknak pusztán a cirkuláltatása elegendő volt Wesselényi számára ahhoz, hogy közvetlen környezete szemében a korabeli értelemben vett „íróvá” váljon, s még életében hasonló mikrotársadalmi pozíciót töltsön be, mint nem sokkal korábban Bethlen Kata. Amiatt azonban, hogy Wesselényi imanaplói végül nem jelentek meg nyomtatásban, a távolabbi környezete, a későbbi leszámazottjai, illetve az erdélyi művelődés- és irodalomtörténészek előtt már jóval ismeretlenebb maradt életútja, mint a nyomtatott szövegeket is maga után hagyó Bethlen Katáé.⁴⁰

A különbség tehát nem az életükben betöltött „írói szerepükben” van, hanem a *hatástörténetükben* mutatkozik meg. Bethlen Kata önéletírása (és imádságoskönyve) kiadásának aktusa – már csak szokatlansága miatt is – valamivel nagyobb publicitást generálhatott, tartósabb figyelmet kaphatott a környezete, illetve az utókor részéről, és mindenképpen jelentősebb kanonizációs lehetőséget adott a könyvnek, mint ha a hagyományos gyakorlat szerint kéziratos másolatokban cirkuláltatták volna.

³⁹ Heather HIRSCHFELD, *Early Modern Collaboration and Theories of Authorship*, PMLA, 2001/May, 609–622; Suzanne TRILL, „We thy Sydnean Psalmes shall Celebrate”: *Collaborative Authorship, Sidney’s Sister and the English Devotional Lyric* = *Early Modern Women and the Poem*, ed. Susan WISEMAN, Manchester, Manchester University Press, 2013, 97–116; Patricia PENDER, Alexandra DAY, *Introduction = Gender, Authorship, and Early Modern Women’s Collaboration*, ed. Patricia PENDER, London, Palgrave Macmillan, 2017, 1–19.

⁴⁰ NAGY Zsófia, *Imádság – dokumentum – önéletrajz: Női imák a 18. századból = A komparáció etikája a kritikai vizsgálatokban*, szerk. BERSZÁN István, EGYED Emese, Kolozsvár, BBTE, 2006, 170–189; DEÉ NAGY Anikó, *Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyasszony*, Bukarest, Kriterion, 2017.

(A nyomtatás ráadásul, a nagyobb tartósságú könyvtárgyak miatt, még kis példányszámban is megbízhatóbb fennmaradást eredményezett a kéziratosság médiumában megszokottnál.)

A fenti okok miatt tudott Bethlen hatása, sőt kultusza a kortársainál jóval jelentősebbé válni. Már a közvetlen utódai, a 18. század utolsó évtizedeinek erdélyi nemesasszonyai számára is: az utólag rekonstruálható életformák szerint többen modellként tekintettek Bethlen Katára. Egyrészt autobiografikus szövegkorpuszát ismerték: valószínűleg a kis példányszámú, szűk körű használatra szánt önéletrírásáról is sokan tudtak, és bizonyos, hogy többen olvasták imakönyvét, a *Védelmező erős pajzsot*. Ez utóbbi megvolt például Wesselényi Kata könyvtárában, aki talán „ennek nyomán szervezte önéletrajzá saját alkalmi imádságait”.⁴¹ Másrészt többek számára mintául szolgált Bethlen Kata kegyességi célú és önreprezentációs jellegű, fent jelzett adományozási gyakorlata. Petrőczy Kata Szidónia recepciója azért hasonlít sok szempontból a Bethlen Katáéra, mert ő sem csupán kéziratot hagyatékkal rendelkezett, hanem jelentek is meg publikációk a neve alatt.⁴²

Vagyis ha Bethlen Kata önéletrírásának kis példányszámú, magáncélú, s valószínűleg nem véglegesnek szánt megjelentetése csak részben lépte is túl a 18. század közepi kéziratosság megszokott kereteit, e sajátos publicitás mégis hozzájárulhatott ahhoz, hogy a 19. századtól kezdve a szakirodalom jelentős hányada, a szövegkiadói hagyomány, illetve a tágabb közvélemény modern értelemben vett szépirodalmi jelenségnek tekintette a szövegeit. Amennyiben Bethlen Kata önéletrírását nem adták volna ki és nem terjesztették volna nyomtatásban a 18. század közepén, az ugyan a nagyszony számára nem eredményezett volna másfajta mikro- és makrotársadalmi pozíciót, mint amelyet életében betöltött, ám a későbbi évszázadokban jóval szűkebb lett volna a recepciója.

Az önéletrírás koherenciája

Bethlen Kata autobiográfiája töredékes formában maradt az utókorra, valamint a kézirat valószínűleg a keletkezés során sem állt össze teljes egészé. Míg a szöveg első két harmada visszatekintő pozícióból elbeszélte életutat foglal magába, addig az utolsó

⁴¹ NAGY Zsófia, *i. m.*, 184. – A kegyességi könyvek továbbörökítésének, szemléletük hagyományozódásának a kora újkori özvegyasszonyok kapcsán vizsgált jelentőségéről a nemzetközi kutatás is számot ad: JILL BEPLER, *Enduring Loss and Memorializing Women: The Cultural Role of Dynastic Widows in Early Modern Germany = Enduring Loss in Early Modern Germany*, ed. Lynne TATLOCK, Leiden, Brill, 2010, 133–160, itt 142–144, 149–151.

⁴² S. SÁRDI Margit a Petrőczy-versek kritikai kiadása – *Régi Magyar Költők Tára*, 17/16, Bp., Balassi, 2000. – jegyzetapparátusában példaértékű módon közli kontextusként az összes ismert levelét és végrendeletét. Lásd még S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976; *Petrőczy Kata Szidónia kézírásos verseskönyve*, szerk. BENCZIK Vilmos, Bp., Trezor, 2001. – A korábban nem vizsgált kéziratot Petrőczy-imákról NAGY Zsófia, *i. m.*, 176.

harmada szaggatottabb szövegű, mert naplószerű (pontosabban: évente néhány bejegyzést foglal magában), továbbá imádságokat, hivatalos iratokat, leveleket is tartalmaz. Az értelmezők azonban több esetben hangsúlyozzák a szöveg egységességét. Sárdi Margit úgy látja, hogy Bethlen időnként a történetyszerkesztés alá rendelte emlékeit az elbeszélés összetartásának érdekében.⁴³ Nagy Márton Károly jól felépítettnek mutatja a narrációt, a trópushasználatot és a bibliai tipológiát.⁴⁴ Véleményem szerint a szöveg koherenciájához, esetleges további szempontok mellett, az önreprezentáció egységessége is hozzájárul: az *özvegyi/árvai önmegjelenítés* nagyjából következetesen végig van vezetve. Ahogyan arra alább néhány helyen utalok, nemcsak az önéletírásra jellemző ez, hanem Bethlen más munkáira is (imakönyv, levelek, végrendeletek). S persze e gyakorlatnak – a protestáns retorikai tradíciót tekintve – legalább a 17. század elejéig visszanyúló története volt.

1. Az árvai önreprezentációk retorikája

Bethlen Kata önéletírásának elején az alábbi sorok olvashatóak: 1708-ban „Isten [...] édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelt kiszólitotta ez árnyékvilágból [...]. Ekképpen tettett az Úristennek még kisded koromban a gyámoltalan árvák seregébe béírni és egyszersmind mintegy előre jelül adni, hogy életemnek jobb részét árvaságban kelle-ne eltöltenem”.⁴⁵ Az önéletírásban jelzett gyermekkori életfordulat hasonlóan szerepel a *Védelmes erő pajs*z bevezető soraiban: „Igen kisded koromban maradtam Atya nélkül való Arvaságra. Az után igen Ifjú időmben tétettem-bé a két köszikla között fáradozó és el-merüléssel ijesztő két örvény között gyötrődő Hajóban az hajókázásra”.⁴⁶ Ezek az önéletírás és imádságoskönyv elején olvasható mondatok az árvai/özvegyi önreprezentáció hagyományában helyezik el az önéletírót, kijelölve nemcsak a gyermekkor, hanem az egész élet elbeszélését meghatározó retorikai mintákat. Az 1708-ra vonatkozó bejegyzést követően is rendszeresen szerepel az önéletírásban e generációról generációra továbbörökített önkép egyik legfontosabb eleme, a gyámoltalanság.⁴⁷

Az önéletírás a személyes kiszolgáltatottságot többféle szempontból jeleníti meg. Egyrészt a fiatalon, 1719-ben elhunyt első férj, gróf Haller László családtagjai akarják az özvegyasszonyt előbb katolikus hitre téríteni, majd a katolikusnak keresztelt gyermekeitől (Pál és Borbála) megfosztani. Másrészt a református gróf Teleki Józseffel kötött második házasságot (1722–1732) ugyan örömteliként írja le a szöveg, viszont jelzi, hogy már alig három hónappal az esküvő után „nem tetszék az Istennek, hogy az édes közé keserűt is ne töltené”. Ettől kezdve folyamatosan sorjáznak a felettebb

⁴³ S. SÁRDI Margit, *Az önéletrajzi szelf és a 17–18. századi önéletírások = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban, i. m.*, 214.

⁴⁴ Lásd Nagy Márton Károly vonatkozó tanulmányainak hivatkozásait a 10. lábjegyzetben.

⁴⁵ BETHLEN Kata *Önéletírása* (BITSKEY kiad.), 699.

⁴⁶ BETHLEN Kata, *Védelmes erő pais...*, [Szeben], [Sárdi], [1751?/1759?], §2v–3r.

⁴⁷ HORN Ildikó, *Nemesi árvák = Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 65, 76–77.

gyakran bekövetkező betegségekről, illetve a Haller család további zaklatásairól szóló részletes beszámolók: ezek az életút-elbeszélés mérföldköveiként is értelmezhetőek.⁴⁸

Leginkább Teleki 1732-ben bekövetkező halála utáni időszakról szóló szövegrész szenvedés-leírásai igazodnak a gyámoltalan árvaként történő önreprezentáció nyelvi hagyományához. Ettől kezdve az önéletíró gyakran használ az özvegyi kiszolgáltatottság megjelenítésére számos, elsősorban bibliai eredetű trópuszt és toposzt. Az ószövet-ségi Ézsaiás (1,8) és Mikeás (7,1) textusait parafrázálva így ír: „ki nem írható keserűségemre [...] engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül”. Később úgy folytatja, hogy „már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram famíliája, [...] látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Máraává tett [vagyis – mint az Ruth könyvéből (1, 20) kiderül: – édességemből keserűség lett], szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek”. A Teleki-rokonságot tehát vagyonra éhes üldözőként jellemzi az önéletírás, a pereskedések gyötrelmeit is bemutatva. 1733-ban például valaki azt üzenté Bethlen Katának, hogy amint letelik a férje halálát követő gyászév, „olyan becstelenséget ejtenek rajtam, aminémű még ebben a hazában ily rendű özvegyen nem esett”.⁴⁹

A sok üldöztetés, a rokonoknak való kiszolgáltatottság mellett Bethlen Kata a támogatókról is ír az önéletírásban: „gyámoltalan özvegyiségemben minden terhes bajaimban mindvégig mellettem fáradozott” „testvér atyámfia [...], Bethlen Imre”. Gyakran fogalmazza meg Istennek is – a 17–18. század számos más özvegyasszonyi imádságában, levelében hasonlóan előforduló – köszönetét: „Mert te, özvegyeknek sérelmeket keserülő és azoknak nyomorgattatásokat nem szenvedhető Istenem, támasztál reménségem kívül is, aki oltalmazna”.⁵⁰ Retorikai mintaként ez esetben is elsősorban bibliai lokusok szolgáltak, hiszen amellett, hogy több ó- és újtestamentumi szövegrész védelmébe veszi a kor elesettjeit, kiszolgáltatottjait, így főleg az özvegyeket és árvákat, a Zsoltárok könyvének több darabja olyan verseket is magában foglal, amelyekben szó szerint megjelenítődik az árvák könyörgése, vagy éppen az értük való esedező imádság.

Az önéletírás – talán Bod Péter által – mottóként választott bibliai textusától, valamint az előljáró beszéd ó- és újszövetségi allúzióitól kezdve a szöveg egészét meghatározza e nyelvi hagyomány, amely egyes elemzések szerint a belső utalásrendszernek is fontos eleme. A szentírási hivatkozásokon túl a rejtett hálózat kohézióját segítik a – Bod

⁴⁸ Vö. MORVAI NAGYBALI Tamara, *A beteg test árva Bethlen Kata Önéletírásában*, Tanulmányok (Újvidék), 2016/2, 131–151.

⁴⁹ BETHLEN Kata *Önéletírása* (BITSKEY kiad.), 747–748. – Bethlen Kata levelezéséből az is kibontakozik, hogy özvegyként milyen viszonyrendszert tudott kialakítani a Teleki-családdal, illetve hogyan próbálta megtartani a férjétől megörökölt birtok- és ingatlanállományt a rokonok pereskedéseivel szemben: NAGY Márton Károly, „a méltóságos Teleki famíliába lött béplántálásom”: *Árva Bethlen Kata a Teleki család rendszerében = Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben: A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2014, 119–151.

⁵⁰ BETHLEN Kata *Önéletírása* (BITSKEY kiad.), 749, 751.

által készített – konkrét (zárójelek között, fejezetszámmal jelzett) tartalmi és motivikus előre- és visszautalások, valamint számos nyelvi, illetve tartalmi jellegű kapcsolat. Ezek között találunk olyanokat, amelyek egyszerre jelenítik meg a külső változásokat (időjárás, természeti csapások), illetve az önéletíró testi- és lelkiállapotát: vagy párhuzamként, vagy éppen ellentételező szerkesztésmóddal.⁵¹

Az önéletírás (és az imádságoskönyv) gyakran mutatja be a nyomorúságokat, a szenvedéseket Bethlen bűnei miatt bekövetkező, Isten akaratából származó hitpróbákként. Ezek olyanok, „mint valami szépen elkészített grádicsok, melyeken az én idvességemnek után az én mennyei szent atyámhoz mehetnék”.⁵² Mindkét autobiografikus szöveg olyan életút-konstrukciót alkot meg, illetve beszél el az emlékek és tapasztalatok alapján, amely *példázatként* szolgálhat az olvasónak, és amelyet a szöveg az Ó- és Újszövetségben elbeszélte üdvtörténet analógiáját használva jeleníti meg. Van olyan elemzés, amely szerint a teremtés – bűnbeesés – egyiptomi fogság és csapások – ígéret földje – babiloni fogság – Isten kegyelme és a Krisztus általi megváltás megtapasztalása – utolsó ítélet sorát pontosan párhuzamba lehet állítani az önéletírásban elbeszélte egyéni és családi élettörténettel, illetve a bejárt lelki életúttal: gyermekkor – első házasság a katolikus férjjel – második házasság a református férjjel – gyermekek halála vagy elidegenedése, illetve az özvegyesség miatti lelki tusa – megnyugvás Isten tervének megértésében.⁵³

Amennyiben a saját életpálya *megértési folyamatként* is értelmezhető Bethlen Kata önéletírása, mint azt Nagy Márton Károly írja, akkor érdemes felfigyelni arra, hogy az elbeszélő többféleképpen reflektál erre a hermeneutikai szituációra. Ugyanis míg az előszó már megértett történetként vezeti be a szöveget, addig az önéletírás azt is színre viszi, amikor ez az önmegeértési folyamat kudarcba fullad: hiszen Bethlen istenismerete is sikertelennek mutatkozik időnként, amely – a nagyasszony könyvtárában is meglévő Kálvin *Institutiója* szerint – az önismeret feltételét jelenti.⁵⁴ Bethlen Kata református kegyessége több elemző szerint elsősorban pietista jellegű volt, mások fontosnak tartják a kálvini orthodoxia predestináció-hitét és a puritanizmus hatását is.⁵⁵

Az önéletírás visszatekintő részeiben, s még inkább a második egységben elhelyezett imádságokban nemcsak a panaszos megszólalásoknak, hanem a hálaadásnak, valamint a mások számára történő vizsgálatának is fontos szövegszervező funkciója van. Több olyan mondat olvasható, amelyek a gyermekek születése, majd nevelése miatti egykori, sok évvel korábbi öröme utalnak vissza (vagy beszélnek el azt a jelenben), s ezek miatt folyamatosan hálát is ad az Úrnak az önéletíró. E beszédmódbeli különbségekre,

⁵¹ Lásd NAGY Márton Károly vonatkozó tanulmányainak hivatkozásait a 9. jegyzetben, valamint FARKAS, *Utalásrendszer, i. m.*, 115–116.

⁵² BETHLEN Kata *Önéletírása* (BITSKEY kiad.), 851.

⁵³ NAGY Márton, *A lelki élet narratívája, i. m.*

⁵⁴ NAGY Márton, *A példázattá írt élet, i. m.*, 690–691, 703–704.

⁵⁵ SÜKÖSD Mihály, *Bethlen Kata = Bethlen Kata önéletírása* (kiad. SÜKÖSD), *i. m.*, 13–16; BITSKEY István, *Utószó = BETHLEN Kata Önéletírása* (kiad. BITSKEY, 1984), 229–230; NÉMETH S., *Bethlen Kata és Eleonora Petersen-Merlau, i. m.*; S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata (1700–1759)*, Irodalomismeret, 1999/2, 19–21. <http://www.c3.hu/~iris/99-2/bethlen.htm> (Letöltés ideje: 2020. február 5.); TÓTH, *Árva Bethlen Kata, i. m.*

elbeszélői szólamváltásokra⁵⁶ Bethlen Kata így reflektál: „Énvelem is, szegény nyomorult, de tebenned igaz hittel bizakodó alázatos szolgálóleányoddal, ítéleteidnek nagyságát bőv mértékben szemlélteted. [...] Mindazonáltal nem azért nyitotta meg a te szolgálóleányod az ő száját, hogy panaszolkodjék, hanem azért, hogy fogadása szerént háláadó áldozatot tégyen.”⁵⁷ Ahogyan az önéletírás elején a gyámoltalan özvegyként történő önreprezentáció nyelvi és kulturális hagyományára találunk utalást, úgy néhány helyen szintén az özvegyekhez kötve említi és vonatkoztatja magára Bethlen a háláadás és a nyomorúságok elfogadásának erényét, „a Krisztus képét viselő szegények” és „a te próféta fiaid [=papok]” megsegítésének, „anyaszentegyházad építésének” fontosságát: mintának tekintve például az idézett jócselekedeteket végző bibliai példát, a sareptai özvegyet.⁵⁸

A második férj halálával kezdődő özvegyiséget az árvai önreprezentáció nyelvi hagyományához igazodva beszélte el nemcsak az önéletírás (a narratív részei és néhány imádság), hanem a templomi adományokként felajánlott kézimunkákon és klenódiuumokon olvasható szövegek, valamint több levél is.⁵⁹ Ahogyan Bethlen önéletírásának bizonyos szövegrészei a *gyámolítókról* szólnak, legyen az közeli családtag vagy a gondviselő Úristen, úgy levelei is akképpen fogalmazzák meg a panaszokat, hogy ezeket a szenvedések okai megszüntetésére irányuló *kérés* követi. Az ennek teljesülésébe vetett bizalom indokolta a levélíró hálájára utaló formulákat: „Boldogtalan árva állapotom szerént ajánlom az Úrnak becsülettel való szolgálatomat”.⁶⁰ Bethlen olyan, gyámolítónak remélt személyekhez szokott leveleiben esedezni, akikhez (politikai hatalmuk, tekintélyük és személyiségük alapján) érdemes volt segítségért folyamodni, előttük őszintének látszani és alázatosan kitarulkozni, mert remélhető volt, hogy valamiképpen tenni tudnak a könyörgőért, megvédve őt a kiszolgáltatottságában, akár az árvákat, özvegyeket segítő mennyei Atya.

E bibliai eredetű trópus- és toposzhagyományt más 18. századi özvegyek is alkalmazták, amikor kiszolgáltatottságukról és a gyámolítás szükségességéről beszéltek. Például a Bethlen-kortárs Vay Ádámné Árva Zay Anna *Buban el lankadt Szivnek jajgatása* című verse,⁶¹ vagy Wesselényi Kata egyik imanaplójának (*Élet fája*) néhány prózai könyörgése és zsoltárdallamokra szerzett költeménye szintén az özvegyi kiszolgáltatottság, az elhunyt férj családjával folytatott pereskedés, a gyermek halála, háború vagy éppen sáskajárás miatt esedezik Istenhez. Az erdélyi és magyarországi református főúri özvegyasszonyok ezt az önreprezentációs nyelvi hagyományt egyfelől a hasonló státúsúak korábbi szövegeiből tudták eltanulni. (Wesselényi Katáról például tudjuk, hogy nemcsak Bethlen Kata imádságoskönyvét ismerte, hanem Zay Annáét is.⁶²) Másrészt

⁵⁶ NAGY Márton, *A példázattá írt élet, i. m.*, 697–701.

⁵⁷ BETHLEN Kata *Önéletírása* (BITSKEY kiad.), 865.

⁵⁸ *Uo.*, 831.

⁵⁹ Németh László szerint „Katát igazi levélíróvá csak az özvegyi állapot tehetette.” NÉMETH L., *i. m.*, 158.

⁶⁰ ÁRVA BETHLEN Kata *levelei, i. m.*, 32.

⁶¹ SZABÓ Csaba, *Árva Zay Anna „Nyomorúság oskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)*, Szeged, Scriptum, 1999, 154.

⁶² NAGY Zsófia, *i. m.*, 184.

valamelyest számolhatunk kanonizáló jellegű, normatív szövegekkel, előírásokkal, szabályokkal, melyek hatással lehettek az önmegjelenítésekre: asszonyi levelezés, özvegyi mintaimádságok, halotti prédikációk és búcsúztató költemények, kisebb mértékben pedig talán az özvegyekről szóló, Európa-szerte ismert kézikönyvek is. Ezekhez hasonló mintaszövegek elérhetőek voltak más felekezetűeknek és társadalmi státusúaknak is a 17–18. századi Magyarországon. Ráadásul nem csupán özvegyasszonyok számára, hanem a szó elsődleges értelmében vett árváktól kezdve bármilyen szélsőségesen nehéz helyzetben lévő személyeknek. Időnként akár férfiak is gyámoltalan árvaként jelenítettek meg magukat: például II. Apafi Mihály a bécsi fogságban írt imádságoskönyvében, vagy Petróczy István a bujdosása idején írt prózai és verses leveleiben.⁶³

2. A gyámoltalan özvegy mint az üldözött reformátusság allegóriája

Fentebb amellet érveltem, hogy Bethlen Kata önéletírása a kinyomtatás ellenére kevéssel lépett túl a kéziratosságon. Viszont, ha annyira ritka volt a nyomtatott önéletírások száma a 17–18. században, mégiscsak érdemes a megjelentetés lehetséges okain elgondolkodni.

Mivel az özvegyek egyes szám első személyű (vagy a róluk beszélő, harmadik személyű) panaszszövegeinek toponómájához és toposzhasználatához közel álltak a szintén bibliai eredetű szóképeken és alakzatokon alapuló, többes szám első személyű (városra, felekezetre, nemzetre vonatkoztatható) elbeszélések, ezért a 17–18. században az atyját/férjét/fiát/patrónusát veszített, önmagukat gyámoltalan árvaként megjelenítő asszonyok (főként özvegyasszonyok), ritkábban férfiak írásait a közösség szenvedéseinek allegóriájaként is lehetett értelmezni. Ahogyan Szőnyi Nagy Istvánnak és vargyasi Daniel Istvánnak a fentebb már emlegetett autobiográfiái úgy beszéltek el *személyes mártíriumként* szerzőik életét, hogy ezzel együtt *a református anyaszentegyház üldöztetését is* megjelenítették, úgy Bethlen Kata önéletírása (továbbá imakönyve és több más szövege) szintén olvasható egy olyan asszony önreprezentációjaként, akinek gyámoltalan özvegyisége az erdélyi reformátusság persecutióját allegorizálja. Ugyanis az egész addig leélt életet árvaságként, a Habsburg-udvarnak és a katolikus egyháznak kiszolgáltatott szenvedésként, a (katolikus és protestáns) rokonság pereskedéseinek kitett özvegyi nehézségként beszéli el a szöveg. Mint az előző fejezet elején idéztem, az édesapa 1708-ban bekövetkezett halálától indítja az önéletírás az egész életre szóló árvaságot. Ám nem szóltam még arról, hogy ezt a mondatot közvetlenül éppen egy olyan gondolati egység követi, amely immár *nem az egyéni* gyámoltalanságról szól, hanem a *nagyobb közösség* kontextusában beszéli el a hasonló szenvedéseket: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferentől indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát”.⁶⁴

Amennyiben Bethlen önéletírásának effajta megírása, illetve megszerkesztése stratégiailag felépített volt (összefüggésben a levelek, végrendeletek, vallástételek

⁶³ A fentieket és a következőket lásd bővebben FAZAKAS, *Árvaság és mártírium, i. m.*

⁶⁴ BETHLEN Kata *Önéletírása* (BRTSKEY kiad.), 699.

reprezentációival), valamint Bod Péter akár a patrónájánál is erőteljesebben ambicionálhatta a szöveg letisztázását és kiadását, akkor feltételezhető, hogy az önéletírás publikussá tételével Bethlen Kata reprezentációján, a személyes özvegyi példaadason is túlmutató célja lehetett Bodnak. Mégpedig: szembefordulni a 18. század középső harmadától Erdélyben felerősödő protestánsellenességgel, illetve kijátszani a *Carolina resolutio* után berendezkedő, egyre inkább Habsburg-párti és katolikus erőközpontokat, illetve a cenzúrát.⁶⁵ Bod Péter számára Bethlen Kata imádságoskönyvének és önéletírásának sajtó alá rendezése beleilleszkedhetett saját tudományos (egyház történeti és teológiai irányultságú), de aktualizáló módon egyházpolitikai célú, szerzőként, fordítóként és kiadóként átgondolt, rendszerszerűen felépülő, a református egyház üldöztetését, mártíriumát félig rejtetten, félig nyilvánosan megjelenítő programjába.⁶⁶ Talán ezért is szorgalmazhatta patrónája könyveinek megjelentetését, és vehetett részt mindkét munka sajtó alá rendezésében. E gesztussal kiléptette a megszokott cirkulációs mezőből az önéletírás kéziratát, és a privatus önreprezentációból a nyomdai publicitás felé irányítva, egy léptékkal (még ha nem is nagy mértékben) jelentősebb hatású szöveggé tette. S így talán Bod ahhoz is hozzájárulhatott, hogy Bethlen Kata önéletírásának részben fragmentumokban létező szövege képes legyen egy *koherens én* elbeszélésére.

A továbbgondolás lehetősége

A patróna és az udvari lelkész összetett viszonyrendszere, együttműködésük jellege pontosabban megérthető, ha nem csupán a Bethlen neve alatt számon tartott önéletírás, imádságoskönyv, elmélkedések, levelezés, vallástételek, végrendeletek, hivatalos kérvények szövegei esetében tételezzük fel a közös szövegalkotó tevékenységet. Hanem egyrészt úgy gondoljuk el ezt a kollaborációt, hogy az udvari lelkészek valószínűleg nem egyszerűen kijelölték patrónáiknak, patrónusaiknak a reprezentációs lehetőségeket, sokkal inkább finoman érvényesíthették befolyásukat, például erősítve az asszonyok számára a hagyományos minták szerinti önmegjelenítés lehetőségének felvállalását.⁶⁷ Másrészt azt is belátjuk, hogy a közös tevékenység a másik irányban is működött. Vagyis Bod Péter Bethlen-reprezentációinak megformálására maga a nagyasszony – már persze eleve Bod és mások személye, írásai által befolyásolt – évtizedek alatt kialakult özvegyi önképe, illetve szóhasználata is hatással lehetett. Nemcsak Bod Péter *Magyar Athenasának* Bethlen Kata-szócikkére igaz ez a megállapítás, hanem a Bethlen Katának dedikált könyvek ajánlóleveleire, a temetésére írott prédikációra és halotti verszetre. Kérdés marad azonban, hogy milyen mértékű szerepe

⁶⁵ *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században: A Carolina resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016.

⁶⁶ E programról lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter historia litteraria programja: PhD-értekezés kézírata*, Bp., PPKE IDI, 2016.

⁶⁷ BEPLER, *i. m.*, 147–149.

volt Bod Péternek az önéletírás és egyéb szövegek megfogalmazásában, a másik oldalról nézve pedig, hogy mekkora volt Bethlen Kata és más korabeli özvegyasszonyok önállósága az „ön”reprezentációk megformálása során.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

egyetemi docens

DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

fazakas.gergely@arts.unideb.hu

The Self-representations of Orphan Kata Bethlen

(Arguments for the Philological and Contextualizing Reading of Autobiographies)

Abstract: The Transylvanian Countess, Kata Bethlen's (1700-1759) autobiography was published in her lifetime, whereas the majority of autobiographies in the 17-18th centuries, especially if it was written by a woman, were circulated as manuscripts, and only very few of these were made public in their age, not just in Hungary but in Europe as well. Although Bethlen's book was only published in small numbers but together with her also published prayer book they were enough to make her well-known among women with similar social standing from the second half of 18th century. Several scholars in the 20th century and the wider reading public appreciated autobiographies for their self-investigative and novel-like characteristics. This paper written from a philological perspective argues that by examining the context of early modern autobiographies the interpretation of these can be more accurate. On the one hand, I explore the meaning of Bethlen's text being on the borderline of manuscripts and published register. On the other hand, I emphasise that in the early modern era we cannot talk about "writers" in the modern sense of the word, especially in the cases of female authors, because secretaries, scribes and court clergymen helped them prepare, circulate, and publish their texts. (This was also true of Kata Bethlen's work, her text was emended, edited, proof-read, and published by her former court priest and one of the most important Calvinist scholars in 18th century Transylvania: Peter Bod.) Research calls this "collaborative co-authorship". Finally, the paper offers an interpretative possibility, which introduces Bethlen's autobiography as a coherent self-representation of widowhood. According to this the forsaken woman's individual helplessness and suffering can be allegorically understood as the trials of the whole persecuted community, namely the 18th century Transylvanian reformed church.

Keywords: Kata Bethlen, autobiography, early modern literature, 18th century Transylvanian reformed church

DOI: 10.37415/studia/2019/3-4/38-58.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

